

A GLOBALIZÁCIÓS FOLYAMAT KEDVEZŐ ÉS KEDVEZŐTLEN HATÁSAI

– Bevezető megjegyzések

a *Globalizáció és a civilizációk* című tudományos ülészekhöz –

Szentes Tamás

az MTA rendes tagja, egyetemi tanár, BKÁE, Világgazdasági Tanszék

Aligha vonható kétségbe, hogy az, ami ez év szeptember 11-én New Yorkban és Washingtonban történt, a *terrorizmus globalizációjának* első (és bizonyára nem utolsó) megnyilvánulása volt, amely abból a szempontból is történelmi fordulópont, hogy amíg korábban a sebezhetőség, a támadhatóság jobbára csak a gyengék és kevésbé fejlettek sajátja volt, most első ízben a világ legfejlettebb és leghatalmasabb országa számára is valós veszéllyé, sőt, ténynyé vált, és az egész világtársadalom globális fenyegetettségének előjeleként tűnt fel. Nagyon sokan, a világ közvéleményének jelentős része és nem utolsósorban a terrorizmus támogatásával vádolt országok radikális vezető rétege a *civilizációk, különböző vallási kultúrák elkerülhetetlen összeütközéseként*, illetve a *gazdasági globalizáció káros következményei elleni fellépésként* értelmezi és magyarázza a történeteket – noha szerencsére a józanabb és realisabb értékelések mindenütt (ha különböző hangerővel és őszinteséggel is) cáfolni igyekeznek azt, és a nemzetközi diplomáciában sem vált elfogadottá, illetve elfogadhatóvá e feltevés.

(1) A *világtörténelemben* a népek, vallások, kultúrák, civilizációk összeütközése mögött minden esetben ott találjuk az ellentétes anyagi érdekek, gazdasági indítékok tényét (anélkül, hogy az a történelemnek

valamiféle ökonomista vagy leegyszerűsítően materialista magyarázatát igazolná) és a hatalom megszerzésének, illetve mások leigázásának, elnyomásának vagy a leigázás, elnyomás alól való szabadulásnak célját. A konfliktusok vallási, kulturális, etnikai, illetve civilizációs megjelenése többnyire a felszínes látszat, az *ideológiai máz* volt csupán.

Így volt ez a hittérítést és a Szentföld védelmét hirdető kereszties háborúk vagy éppen az egyedül igaznak vallott muzulmán hit terjesztésével indokolt török hódító hadjáratok, továbbá a gyarmatosítás *civilizációs missziójának, történelmi küldetésének* ideológiája esetében. De így volt ez – közelebbi példára utalva – a világhatalomra törő náci Németország *nemzeti szocializmusának* retorikájában is. Sőt, ugyanez tapasztalható a belső társadalmi egyenlőtlenségek sajátos, félrevezető, sokakat megtévesztő kezelését, gyakorlatilag az elfojtását megvalósító bolsevizmusnak és a fejlett országok mindenáron való utolérésére és a világhatalmi pozíció megszerzésére törekvő szovjet rendszernek az ideológiájában, a Nyugattal való összeütközésnek, illetve általában a kelet–nyugati hidegháborús konfliktusnak két eszme és *társadalmi rendszer* (az úgynevezett szocializmus és a kapitalizmus) elkerülhetetlen történelmi versenyeként és antagonizmusaként való értelmezésében is.

Ez utóbbit illetően (amint azt már több ízben is igyekeztem bizonyítani) valójában *nem* két társadalmi rendszer, még kevésbé két elmélet, illetve eszme csapott össze, sőt a szóban forgó *rendszerek* nem egymástól függetlenül jöttek létre és módosultak. A *létező szocializmusnak* nevezett sztalini vagy más szovjet típusú rendszerek valójában a társadalmi rend egészére tartósan kiterjedő *militarizált* rendszerek voltak. Ezek eredetileg (vagyis a későbbi elakadó és következetlen reformoktól eltekintve) a világ fejlettebb részétől elzárkózva, az azzal való összecsapás elkerülhetetlenségére hivatkozva, közvetlen és közvetett állami kisajátítások nyílt és burkolt módszereivel, az erőforrásokat centralizálva és központilag elosztva, valamint az erőszakolt tempójú (a fegyverkezést is szolgáló, ezért elhibázott irányú) iparosítással és egyfajta modernizációval kísérelték meg utolérni a fejlettebb Nyugat országait.

E rendszereknek aligha akadt akárcsak egyetlen olyan *specifikusnak* mondott vonása, amely (mint például a centralizált elosztás és döntéshozatal, a *hiánygazdaság*, a teljes foglalkoztatottság, a pénz és a piac korlátozott szerepe, az *éberség* és az *ellenességkép*, a denunciació és a besúgói tevékenység, az állampolgári jogok és a demokrácia korlátozása stb.) ne lenne fellelhető – legalábbis bizonyos időszakokban (háborúk idején), átmenetileg, illetve bizonyos szektorban (a katonai szektorban) a fejlett piacgazdaságok és polgári demokráciák rendszerében is. Persze nagyon is lényeges az eltérés abban a tekintetben, hogy a szovjet típusú rendszer nemcsak átmenetileg és kisebb-nagyobb szektorra korlátozottan, hanem tartósan és a társadalom minden szférájára kiterjedően mutatta fel a militarizáltság jegyeit, és hogy a gazdaságilag gyengén fejlett, megkésett, illetve *későn jövő* országok társadalmi, gazdasági és kulturális viszonyai talaján született meg.

E rendszernek valamiféle ténylegesen *posztkapitalista, szocialista* rendszerrel való azonosítása éppen annyira tudománytalan leegyszerűsítés volt (és maradt), mint a kifejlett piacgazdaságok polgári demokráciával párosult, sokféle és változó arculatú rendszerének homogén kapitalizmusként való értelmezése. Következésképpen helytelen a kelet-nyugati konfliktust valamiféle *szocializmus* és *kapitalizmus* közötti harcként beállítani. Az ilyen azonosítást, értelmezést, illetve beállítást csak az magyarázza, hogy a politika legitimizálásához, a gyakorlat apologetikájához ideológiai ábrázolásra volt szükség.

Félő, hogy a globalizálódó terrorizmus és az ellene szükséges globális fellépés is könnyen hamis látszatot, ideológiai köntöst kap, ami az egyik oldalon sokak előtt elfedheti az elkeseredésből is fakadó, az elkeseredett emberek reménytelenségének kihasználásával szervezett terrortámadások mögött a társadalmi és nemzetközi *egyenlőtlenségek* drámai valóságát, és feledtetheti (nemcsak tüneti) kezelésük sürgősségét. A másik oldalon pedig lehetőséget ad arra, hogy egyesek ez utóbbiakra hivatkozva az egyenlőtlenségekért, valamint a megoldás elmulasztásáért a fejlett országok civilizációját, vallási kultúráját, illetve a Nyugat által erőltetett globalizációt okolva próbálják igazolni a felelőtlen és embertelen cselekményeket.

(2) A *globalizációs folyamatok* felgyorsulása nagyobb felületet és intenzitást ad a különböző kultúrák, vallások, *civilizációk érintkezésének*. Az érintkezés azonban nem jár feltétlenül konfliktussal. Jelentheti a „más”-nak jobb megismerését, a másság elfogadását, sőt, a pozitív, kölcsönösen jobbitó hatások érvényesülését is.

A *globalizáció* – noha csak viszonylag új keletű fogalomként vált napjainkban divatossá – valójában a régmúltba nyúlik vissza, és ma inkább e folyamat felgyorsulásáról és új feltételeiről, illetve összefüggéseiről és új mozgatóerőiről kellene be-

szélni, mintsem keletkezéséről vagy megindulásáról.

A globalizálódás *folyamat*, nem befejezett tény, és *nemcsak gazdasági* jellegű, illetve tartalmú, hanem e folyamatnak fontos társadalmi, szociális, politikai, intézményi és nem utolsósorban kulturális vonatkozásai és hatásai vannak.

A globalizációs folyamat lényegét, tartalmát még gazdasági vonatkozásaiban is *többféleképpen értelmezik* a nemzetközi szakirodalomban.¹ B. Deacon például a gazdasági cselekvés *globálisabbá* és a *politikai és kulturális tér* közössé válásával azonosítja.² K. Ohmae már nemcsak globálisabbá váló gazdaságról, illetve gazdasági cselekvésről beszél, hanem ténylegesen és kizárólagosan globális gazdaságról, „*igazi határok nélküli gazdaságról*”, amely a nemzetállam végét jelent.³ Hasonlóan vélekedik R. B. Reich,⁴ P. Drucker pedig még tovább megy, amennyiben a változást visszafordíthatatlannak tartja.⁵ P. Dicken viszont különbséget tesz a gazdasági cselekvések fokozódó *nemzetköziesedése* és növekvő *globalizálódása* között. A mai világ gazdaságra – szerinte – a nemzetköziesedés kvantitatív (a gazdasági cselekvés országhatárokon túli kiterjesztését jelentő) folyamatának és a globalizáció kvalitatív, vagyis minőségileg attól eltérő (a nemzetközileg szétszóródott tevékenységek *funkcionális integrációját* jelentő) folyamatának az együttlétezése a jellemző.⁶ P. Hirst és G. Thompson ugyancsak kétségbe vonják, hogy már létrejött volna a teljesen globalizált gazdaság.⁷ R. Rowthorn és R. Kozul-Wright inkább csak a valóban glo-

bális gazdaság vízióját, annak a liberális gazdaságpolitikák terjedésével erősödő tendenciáját vázolják fel, a jelent csak a gazdasági interdependenciák tényével jellemzik. Kiemelik a *piaci erők győzelmének* és abból következően egy *liberális nemzetközi szabályozási keret kialakulásának* a szerepét a hazai politikai cselekvés hatókörének további korlátozásában.⁸

Amint azt már másutt is kifejtettem, a *gazdasági értelemben vett globalizáción* a világ gazdaság *szerves rendszerré* formálódásának történelmi folyamatát értem. E folyamat lényege egyfelől a gazdasági kapcsolatoknak, pontosabban a gazdasági folyamatoknak és viszonyoknak mind több országra, illetve területre való kiterjedése, másfelől a közöttük kialakuló kölcsönös (bár nem szimmetrikus) függőség, vagyis az (aszimmetrikus) interdependencia elmélyülése, intenzitásának fokozódása. E történelmi folyamat voltaképpen a nemzetgazdaságok formálódásával párhuzamosan, azzal kölcsönhatásban haladt, azonban a világ gazdaság lökészerű kitérülésének és összehúzódásának, illetve nagyobb lendületet vett integrálódásának és azt átmenetileg visszavetítő vagy korlátozó dezintegrációjának ciklikus mozgását is magában foglalja. E történelmi folyamat minden ciklikussága, átmeneti megtorpanása ellenére *megállíthatatlanul* halad előre.

Következésképpen nemcsak tévedés azt új jelenségként értelmezni, hanem egy-szersmind hiábavaló, naiv erőfeszítés lenne a megállítására, elkerülésére törekedni. Ami a globalizációval kapcsolatban ténylegesen új vagy annak tekinthető, az a folyamat *felgyorsulása* az utóbbi évtizedekben, és – nagyrészt magának a gyorsulásnak és az abban szerepet játszó új információs technikáknak köszönhetően – a globalizációs jelenségek minden korábbinál szélesebb körben való felismerése, *tudatosodása*.

¹ Jan Pieterse (1995) szerint a globalizációnak csaknem annyiféle értelmezése van, mint amennyi diszciplína a társadalomtudományok területén.

² Deacon, B. (2000), p. 1.

³ Ohmae, K. (1995).

⁴ Reich, R.B. (1991), p. 3 and 8.

⁵ Drucker, P. (1986), p. 768.

⁶ Dicken, P. (1999), p. 5.

⁷ Hirst, P. - Thompson, G. (1992), p. 394.

⁸ Rowthorn, R. - Kozul-Wright, R. (1998), pp. 2, 4.

A globalizáció tehát még pusztán gazdasági értelemben is egyszerre jelenti

(a) a világgazdaságnak (a glóbusz gazdaságának) *horizontális kitágulását*, mind több ország gazdaságára kiterjedő, azokat összekapcsoló működését, és ugyanakkor

(b) e *szerves rendszer* interdependenciáinak *vertikális mélyülését*.

Az előbbiben (a), vagyis a *horizontális kitágulásban*, a globalizáció újabb kori felgyorsulásában meghatározó a *volt „szocialista” országok világgazdasági nyitása, reintegrálódása*, amely a rendszerváltással párhuzamosan indult meg és halad előre. Ezzel az országok e csoportjának meglehetősen hosszú ideig, évtizedekig tartó elzárkózása, egyedi, illetve kollektív autarkias gyakorlata szűnt meg, amely a tőkés világgazdasággal csupán marginális, közvetett és szervetlen kapcsolatokat jelentett.⁹

(b) A *vertikális mélyülés* vonatkozásában a világgazdaság szereplői közötti *interdependenciák*, kölcsönös függőségek intenzívebbé válásáról van szó, amely a különféle gazdasági folyamatok és alapvető gazdasági viszonyok előre haladó *transznacionalizálódásának* következménye.

Minthogy a gazdasági cselekvés globalizálódásának lehetőségét, egyszersmind kényszerét a *technikai-technológiai fejlődés* teremti meg, ez a globalizációs folyamat legfőbb hajtóereje. A gazdasági viszonyok

globalizálódásában pedig meghatározó szerepe van a tőke nemzetközi áramlásának és transznacionalizálódásának.

A korunkban felgyorsult gazdasági globalizáció (1) *motorja* tehát a kommunikációs és információs technológia rohamos fejlődése, (2) legfőbb *hordozói* pedig a reálszférában és a monetáris szférában is létrejött, számban és tőkeerőben is gyarapodó, a termelés, a szolgáltatások (különösen a kommunikáció, az információ, valamint a bank- és biztosítási szolgáltatások) és az értékesítés területén működő (e területeket többnyire egyszerre behálózó), külföldi beruházásaikkal, vállalatfelvásárlásaikkal, nemzetközi tőke- és technika-transzferjeikkel *globális üzletpolitikát folytató transznacionális társaságok*, az úgynevezett *multik*.

A globalizációs folyamat felgyorsulása a legutóbbi évtizedekben minden bizonnyal összefügg (3) a *liberális gazdaságpolitika* terjedésével, mindinkább általánossá válásával is, vagyis a *dirigizmusnak*, az állami beavatkozásnak, a keynesiánus *anticiklikus* gazdaságpolitikának a visszaszorulásával és (ebben az összefüggésben is) a „*szocialista tervgazdasági rendszer*” bukásával.

Aligha vitatható, hogy a gazdasági globalizáció, vagyis a világgazdaság mint szerves rendszer fokozódó integrálódása mindig akkor nyer nagyobb lendületet, ha a kereskedelmi kapcsolatok és a tényezőáramlások útjában álló, állami intézkedésekkel állított akadályok lebontása megtörténik. Más szóval, ha kiterjedtebb körben érvényesülhet a szabad kereskedelem és a szabad tényezőáramlás. (A múltban is mindig akkor jött lendületbe a gazdasági globalizáció folyamata, amikor sikerült ledőnteni a nemzetközi kereskedelem és pénzforgalom egyik-másik korlátját.)

A globalizációra, annak tartalmára, összetevőire és hatásaira vonatkozó értelmezések egy részének (különösen a közfelfogásban megjelenő értékeléseknek) egyik fogyaté-

⁹ „Közvetetnek” az olyan világgazdasági kapcsolódást nevezzük, amelynek esetében a nemzetgazdaság, illetve belső piac szereplői, a hazai termelők és fogyasztók csupán az államilag közbeiktatott (a külkereskedelem és devizaforgalom fölötti állami monopólium alapján működő) intézmények közvetítésével kerülhetnek kapcsolatba a világgazdasággal, annak szereplőivel. „Szervetlennek” pedig a világgazdasággal való kapcsolatnak azt a változatát nevezzük, amely csak a kereskedelemre (a termékek és az ellenértékként funkcionáló pénz forgalmára) és legfeljebb bizonyos szolgáltatásokra és esetleg kormányzati hitelfelvételekre, illetve -nyújtásra korlátozódik, de nem terjed ki a beruházási tőkék és a munkaerő nemzetközi áramlására.

kossága, hogy a folyamat lényegét, tartalmát és végső irányát *leszűkítik* annak egyik vagy másik mozzanatára, részére, ill. komponensére vagy valamely, az adott időben felgyorsító hajtóerejére. Másfelől az értelmezések nem kevésbé gyakori és súlyos fogyatékos-sága, hogy a globalizáció *hatásait* többnyire egybemossák (a) a gyakorlatban tapasztalt, de más eredetű hatásokkal, következményekkel, illetve összekeverik (b) bizonyos elvont elméleti feltevésekkel. Közelebbről:

(a) A globalizáció hatásait sokan egybemossák bizonyos, azzal párhuzamosan ható konkrét körülményeknek, illetve a fennálló strukturális és intézményi viszonyoknak, nemzetközi és országokon belüli rendszereknek egyenlőtlenségeket okozó és más kedvezőtlen hatásaival. Tehát ahelyett, hogy e körülmények, viszonyok és rend megváltoztatásával kapcsolatos feladatokra koncentrálnának, magának a globalizációs folyamatnak a megállíthatóságát feltételezik, vagy annak fékezését sugallják.

(b) A globalizáció tényleges hatásait többben összekeverik azokkal az egyes elméleti tételekben megfogalmazott és idealizált általános tendenciákkal, amelyek jobbra szerzőik eredeti felfogása szerint is csak bizonyos feltételek mellett érvényesülhetnének a valóságban.

Az előbbi (a) változat nyomán – részben jobboldali, nacionalista, részben radikális baloldali jelszavak mentén – a globalizáció elleni fellépésre felszólító ideológiák és politikai mozgalmak jelennek meg.

A globalizáció elleni fellépés bizonyos értelemben hasonló ahhoz a mozgalomhoz, amely annak idején a gépek bevezetése, a mechanizáció ellen tiltakozott, és tüntetéseken, illetve a *ludditák* géprombolásaiban fejeződött ki. A gépesítés, e megállíthatatlan technikai fejlődés hatását akkor is azonosították azoknak a konkrét viszonyoknak a következményeivel, amelyek között az előrehaladt. A gépek bevezetésének tulajdonít-

va a munkanélküliség növekedését, magát a technikai fejlődést próbálták megállítani, lefékezni. Ez persze ugyanúgy nem sikerült, nem sikerülhetett, mint ahogy a globalizációs folyamat megállítására sincs lehetőség.

Az utóbbi (b) változat azokban a megnyilatkozásokban érhető tetten, amelyek a neoklasszikus iskola és neoliberais elmélet nemzetközi kereskedelemmel, egyensúlyi mechanizmusokkal és a nemzetközi tényezőáramlással kapcsolatos tételeiben, például a *Heckscher-Ohlin-Samuelson tételben* megfogalmazott nemzetközi kiegyenlítődést, a tényezőárak és -jövedelmek, így végső soron a nemzetijövedelem-színvonalak nemzetközi konvergenciáját és/vagy a nemzetközi gazdaság harmonikus, egyensúlyt biztosító működését vélik felfedezni a globalizáció, illetve az azzal azonosított kereskedelmi és pénzügyi liberalizáció folyamatában. Ez nemcsak eltereli a figyelmet az Észak és a Dél között tátongó fejlődésbeli szakadékról, hanem egyenesen azt a megnyugtató látszatot, illetve illúziót kelti, hogy ez a szakadék a liberalizmus elveinek megfelelő piaci spontaneitás folytán, mintegy magától is eltűnhet a fennálló világ gazdasági rend keretei között.

(3) A globalizációnak – éppúgy, mint minden más gazdasági jelenségnek – nemcsak egyetlen arca és *hatása* van. Miként a külföldi tőkeberuházásoknak és a transznacionális társaságok tevékenységének is egyszerre vannak *potenciálisan kedvező* és *kedvezőtlen* vonásai, illetve hatásai, ugyanez vonatkozik a globalizációs folyamatra is.

(a) A globalizáció egyik legfőbb veszélyét és káros hatását sokan elsősorban a „nemzeti” *önrendelkezés*, illetve az állami szuverenitás eróziójában, a döntéshozatalnak az országokon kívülre kerülésében látják.¹⁰

¹⁰ „A jelenleg folyó globalizációs folyamatnak talán a legfontosabb és sajátos vonása a nemzeti politikák és politikai döntéshozó mechanizmusok 'globalizációja'. A nemzeti politikák (beleértve a gazdasági, szociális,

Nem kétséges, hogy a globalizációs folyamat felgyorsulása a gazdaságban, vagyis a világgazdaság (aszimmetrikus) interdependenciáinak kiterjedése és elmélyülése a gazdasági folyamatok (korábban sem kizárólagos vagy feltétlenül elsődleges) „nemzetgazdasági” kereteit mindinkább kikezdi. A globalizáció nem gazdasági folyamatai és hatásai a társadalmi élet egyéb területein is mindinkább növelik a külső, *nemzetközi* tényezők szerepét és befolyását. Ezzel együtt természetesen csökken a kormányzati politika tényleges hatóköre és hatóereje.

A nemzetközi intézményeknek (magának az ENSZ-nek is, de különösen a nemzetközi gazdasági szervezeteknek, elsősorban az IMF-nek, a Világbanknak és a WTO-nak) – a hidegháború vége óta megnövekedett szerepe és befolyása ugyancsak korlátozólag hat az állami politikák szuverén alakíthatóságára. Ezek az intézmények egyelőre aligha tekinthetők a szó valódi értelmében *globális* szervezeteknek, hiszen nem a világtársadalom, hanem az államok képviselőiteneik elvére épülnek. A hagyományosan a *nemzeti* kormányzatok hatáskörébe tartozó politikának mégis mind több vonatkozásában és szélesebb körében nyerne közvetlen vagy közvetett befolyást a döntéshozatalban.

Aligha indokolt azonban eltekinteni a külső erő, nemzetközi szervezetek olyan beavatkozásainak az eseteitől, illetve lehetőségeitől, amelyek éppenséggel az adott társadalom javát és érdekeit szolgálhatják – mint jó néhány diktatorikus, elnyomó és a gazda-

ságot is kedvezőtlen irányban befolyásoló rezsim esetében történik. Egyébként semmiféle biztosíték sincs arra, hogy a döntéshozatal nemzeti kezekben maradása eleve kedvezőbb az ország fejlődése szempontjából. A nemzeti, pontosabban állami szuverenitáshoz való ragaszkodás mögött nem ritkán a diktatúra fenntartásának, a nemzet elnyomásának, az állami vagyon kisajátításának jogához való ragaszkodás áll. Vagyis a globalizáció és a nemzeti szuverenitás közötti konfliktust sem szabad egyoldalúan értékelnünk.

Megjegyzendő továbbá, hogy miközben a globalizációs folyamat előrehaladása a nemzetgazdasági keretek, illetve határok lebontását vonja maga után, az e folyamatban való eredményes és előnyös nemzeti részvétellel a gazdasági tevékenységeknek nem utolsósorban (legalábbis ma még) a meglévő állami határok között lehetséges állami szabályozásától és hatékony ösztönzésétől függ. Vagyis – paradox módon – az állam gazdasági hatókörét mind jobban korlátozó globalizáció egyszersmind fokozta is az állami szerepvállalás szükségességét és jelentőségét.¹¹

¹¹ Boyer és Drache (1996) némi leegyszerűsítéssel csak abban látják a változást, hogy „a globalizáció újra-definiálja a nemzet-államnak mint a nemzetgazdaság hatékony menedzserének a szerepét”. Ennél azonban jóval többről van szó, hiszen a háború utáni első két évtizedben még eredményesnek bizonyult anticiklikus (keynesiánus) gazdaságpolitikák fokozódó kudarca már a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején nyilvánvalóvá tette a nemzetgazdasági keretek között folytatott állami szabályozás hatékonyságának, a szóban forgó „menedzseri” szerepnek a korlátait. Porter (1990) mindenesetre „lazábban” és mégis reálisabban fogalmaz, amikor a „nemzetről” (nem pedig a nemzetállamról) és annak fontosságáról (nem pedig a nemzetgazdaság „hatékony menedzseréről”) szól, de ugyanarra a paradoxonra utal: „...amíg a verseny globalizálódása úgy jelenhet meg, mint ami a nemzetet kevésbé fontossá teszi, ahelyett még inkább növeli annak fontosságát”. Dicken a globalizációs folyamatokkal összefüggésben épp az állam világgazdasági szerepét emeli ki, amely egyrészt mint megkülönböztethető üzleti gyakorlat, illetve kultúra „hordozójának” funkcióját jelenti, másrészt „a határain belül folyó és azokat keresztező gazdasági tevékenységek szabályozójának” funkcióját.

kulturális és technológiai területekre vonatkozókat), amelyek korábban az államok törvényes hatásköre alá tartoztak, és az egyes országokon belül az állampolgárok is, egyre nagyobb mértékben kerülnek a nemzetközi ügynökségek és folyamatok vagy a nagy magántársaságok és gazdasági-pénzügyi intézmények befolyása alá. Ez a nemzeti szuverenitás erőzóját vonja maga után és leszűkíti a kormányzatok és állampolgárok döntési lehetőségét, képességét a gazdasági, szociális és kulturális politika alternatív változatai közötti választást illetően.” Khor, M. (2000), p. 4.

(b) A globalizáció egyik legvitatottabb és (a nemzeti kultúrákat érő hatások mellett) talán legerősebben bírált hatásai közé a *szociális jólét és biztonság* terén tapasztalt hatások, illetve a globalizációnak tulajdonított kedvezőtlen következmények tartoznak.

Ezek sorában szokták említeni:

- a nemzetközi és az országokon belüli egyenlőtlenségek növekedését és a fokozódó elszegényedés tendenciáját,

- a szegényebb rétegeknek és népeknek a gazdasági és a technológiai fejlődés eredményeiből való kizártságát,

- a munkanélküliség terjedését,

- a szociális védőháló szétszakadását, a fejlett országokban korábban kialakult jóléti intézmények elsorvadását, illetve fenntartásuk növekvő nehézségeit, a volt „szocialista” országokban a szociális jogsultságok nagy részének elvesztését, a fejlődő országokban a szociális (egészségügyi és oktatási) programok háttérbe szorulását, általában a szociális költségvetések lefaragását,

- az egyes államok önálló, szuverén szociálpolitika folytatására való képességének markáns csökkenését,

- a jóléti szolgáltatások erősödő piacosítását és nemzetközi forgalomba kerülését stb.

A gazdasági globalizálódásnak a szociális viszonyokra és szociálpolitikákra gyakorolt hatása minden bizonnyal éppúgy *kettős* és *ellentétes* irányú lehet, ahogy sok más hatása is az. Amennyiben a világgiazi verseny globalizálódása, a globális folyamatokhoz és szttenderdekhez igazodás kényszere bizonyos nivellálódási tendenciát eredményez a jóléti ellátásban a gazdag és a szegény társadalmak, illetve a fejlett jóléti rendszerrel bíró és az ilyent nélküli országok között, úgy ez nyilvánvalóan az utóbbiaknak kedvező, az előbbieknél viszont kedvezőtlen. Ugyanakkor *differenciáltan* változhat a

szociális ellátásnak az egyes országokon belüli színvonala, minősége és a megfelelő ellátásban részesülők köre. Különösen a gazdaságilag gyengén fejlett országokban (valamint a volt „szocialista” országok többségében, a korábbi társadalombiztosítási rendszer összeomlása nyomán) a társadalom túlnyomó része kimarad a nivellálódás folyamatából, sőt, kieshet a szociális ellátottak és biztosítottak köréből is.

A szociális problémák sorában kétségkívül a legsúlyosabb a tömeges *munkanélküliség*. Az azonban, hogy ennek a növekedése és terjedése mennyiben tulajdonítható a gazdasági globalizáció előrehaladásának, meglehetősen tisztázatlan. A munkanélküliség növekedését sokan kapcsolatba hozzák az információs és kommunikációs technológia forradalmával és nemzetközi terjedésével, a globalizálódás egyik hajtóerejével, ez azonban aligha bizonyítható.

Az új technológiák bevezetésének foglalkoztatási hatása általában igen összetett, értékelése nem egyszerűsítendő le arra, hogy valamely új technológia az adott munkahelyen és adott időben hány munkaerő helyettesítésére képes. Amint azt a tömeges munkanélküliséggel sújtott országok esetében a tőke- vagy munkaigényes technika megválasztásának kérdésével kapcsolatban már másutt is hangsúlyoztuk, a makroszinten (a nemzetgazdaság egészében) jelentkező foglalkoztatási hatás szempontjából nem az a perdöntő, hogy mikroszinten, az új technikát alkalmazó vállalaton vagy iparágban belül mennyi munkaerő foglalkoztatását teszi lehetővé vagy éppen fölöslegessé annak bevezetése, hanem az, hogy a felhasználásával meginduló, illetve bővülő termelés input–output kapcsolatai révén milyen mértékben teremt munkaalkalmakat a nemzetgazdaság egészében.

A globalizáció szociális hatásai szempontjából mindenképpen pozitív fejleményként említendő, hogy kibontakozó-

ban van (igaz, egyelőre inkább csak a retorikában) egyfajta *globális szociális* tudat és *felelősségérzet*.

(c) A globalizációt nem utolsósorban a *nemzeti kultúrákra* gyakorolt *kedvezőtlen* hatása miatt szokás ellenezni. Általában azt kifogásolják, hogy valamiféle egységesülő, globális kultúra, illetve civilizáció kialakulása felé visz, mégpedig egyfajta kulturális kolonizációt segítve elő, amelyben a domináns (észak-amerikai, illetve angol-szász) kultúra és civilizáció elnyomja, sőt megsemmisítéssel fenyegeti az egyes nemzeti–nemzetiségi kultúrákat, civilizációkat, illetve nyelveket. Erre lehetőséget ad a kommunikációs eszközök, illetve csatornák egyenlőtlen megoszlása, az információáramlásban, a nyomtatott és főleg az elektronikus sajtóban kialakult angolszász dominancia, a rádió- és tévéadók műsor-szórásának földrajzi kiterjedése, továbbá az elektronikus távközlés, az e-mail, az internet nemzetközileg elterjedt angol nyelve, valamint az amerikai életforma és fogyasztási szokások egyéb csatornákon érvényesülő demonstrációs hatásai. E „*kulturális gyarmatosításnak*” a megnyilvánulásai között meglehetősen *különböző* jellegű és hatású jelenségeket szoktak emlegetni.

Így többek között az amerikai típusú gyorsétkezési intézményeknek (pl. McDonald's) és ételféleségeknek (pl. hamburger) a hagyományos, helyi éttermek és nemzeti konyhák, étkezési szokások kiszorításával fenyegető terjedését, valamint a feltételezetten a helyi kiskereskedelem és szállodai par rovására terjeszkedő nagy bevásárlóközpontok és szállodahálózatok megjelenését tartják veszélyesnek. Sokan aggódnak továbbá a nemzeti nyelvű szépirodalomnak és a nemzeti kultúra hagyományaihoz igazodó tánc- és zeneművészetnek az elektronikus csatornákon át érkező kommersz fércművekkel és gépies szóra-

kozási technikákkal: képregényekkel és egy kaptafára készült szappanoperákkal, az erőszakot és pornográfiát propagáló, olcsó amerikai filmek és videokazetták áradatával való felváltása miatt. Hibáztatják az amerikai média és tévétársaságok üzleti vagy politikai célból gyakran egyoldalú hírközlésének a nemzetközi információáramlásban játszott meghatározó szerepét (a szellemesen *CNN-ization*-nek nevezett jelenséget). Nehezményezik az angol nyelv ismeretének és használatának mindinkább általánossá váló követelményét, szavainak, kifejezéseinek a nemzeti nyelvekbe való behatolását. A globalizáció kedvezőtlen jelének tekintik az amerikai típusú üzleti gondolkodás és viselkedés terjedését; az oktatás amerikanizálódását, a business schoolok sokasodását. Nem kevesen tartanak a helyi társadalmak kohézióját és szolidaritását megbontó individualista és hedonista szellemiség terjedésétől stb.

E gyakorta kifogásolt, bár túlzottan is általánosított jelenségek kétségkívül összefüggnek a globalizáció felgyorsult folyamataival, és nemcsak komoly kihívást jelentenek a nemzeti kultúrák számára, hanem némelyikük súlyos veszélyt is magában hordoz. Egyáltalán nem olyan szükségyszerű és elkerülhetetlen velejárói azonban a globalizációnak, hogy megfelelő nemzeti politikával ne lehetne kezelni és ellensúlyozni őket. Másrészt a globalizációs folyamatok *kedvezően* is hatnak a nemzeti kultúrákra. Például aligha indokolt megfedelkedni arról, hogy a számítógép, az e-mail, az internet angol nyelvezete könnyíti a nemzetek közötti kommunikációt; az elektronikus távközlési eszközök és az egész világot behálózó rádió- és tévéadások rendszere lehetőséget ad a kis népek, illetve nemzetek, vallási és etnikai közösségek kultúrájának megismerésére, a más-ság tudatosítására és mind szélesebb körben való elfogadtatására. Az információs

és kommunikációs technikák fejlődése közelebb hozza egymáshoz a távoli földrészek lakóit, elősegíti az egyetlen emberi fajhoz tartozás közös tudatának és felelősségérzetének kifejlődését. A globalizálódó kommunikáció és nem utolsósorban a világméretű idegenforgalom révén ismertté válhatnak az azelőtt csak szűk körben, a helyi közösségekben kultivált ének-, tánc- és mozgásművészetek, képzőművészeti tevékenységek, egészségápoló és természetgyógyászati módok, konyhaművészetek, borkultúrák stb. Elterjedhetnek különleges, helyi specialitások, a *szabványosított* ételeknél egészségesebb ételféleségek, továbbá természetes gyógynövények stb.

Mindezeket figyelembe véve ezúttal is a lehetséges hatások sokféleségét és ellentétes irányát látszik indokoltnak hangsúlyozni, amelyek érvényesülésének mértéke, intenzitása és végső kimenetele nagy mértékben az egyes társadalmak reagálásától és a kormányzati politikától is függ.

(d) A globalizáció bizonyos *politikai* vonatkozásairól, hatásairól, illetve következményeiről már szó esett. A globalizációnak, illetve e folyamat mozgatóerőinek a már említettekben túlmutató, általánosabb jellegű *világpolitikai* hatásai is vannak. Ilyen például az a sokak által (és alighanem indokoltan) veszélyesnek tartott következmény, amelyet a bipoláris világrend és a kelet-nyugati hidegháború megszűnte után az USA egyeduralmára épülő és a sokat emlegetett *Washington konszenzus* jegyében születő, illetve az elsősorban amerikai befolyás alatt álló három nemzetközi gazdasági szervezet (az IMF, a Világbank és a WTO) által alkotott „*Szentháromság*” világméretű felügyeletével jellemzett *Új világrend* jelent.

Az e világrenddel kapcsolatos aggályok és bírálatok nemcsak abból fakadnak, hogy feltételezik az USA, illetve a vezetése alatt

álló NATO világcsendőri szerepének az előbbi nemzeti, illetve üzleti érdekeihez igazodását, hanem abból a megfontolásból is, hogy még az egyébként helyeselhető általános politikai elvek és demokratikus játékszabályok egyetemleges követelményként való számonkérése is a „nemzeti”, illetve az állami szuverenitás sérelmére és a sajátos helyi körülmények, problémák, a hagyományos kultúrákból fakadó magatartásformák, a másság figyelmen kívül hagyásával történhet.

A fennálló világrend bírálói és nem utolsósorban a fejlődő országok képviselői ezzel kapcsolatban gyakran (és nem minden alap nélkül) azt is a Nyugat szemére vetik, hogy képmutató módon jár el az olyan általános politikai és jogi követelmények hangsúlyozása és számonkérése során, mint például az *emberi jogok* tiszteletben tartásának vagy a szociális biztonság és gondoskodás állami feladatainak, illetve a munkajogi normák érvényesítésének követelménye esetében.

B. Deacon hangsúlyozza a *jogokról moralizálás* értelmetlenségét és N. J. Wheelerre¹² hivatkozva utal arra, hogy a Dél országaiiban „az *Emberi Jogok Egyetemleges Deklarációjának* (Universal Declaration of Human Right) megvalósításáért küzdő emberjogi aktivistákat nem mint 'örangyalokat', hanem mint a 'globális (imperialista) gengszterek' támogatóit kezdik tekinteni, akik etikai igényeket használnak fel arra, hogy egy új globális hegemoniát erősítsenek.”¹³

D. Chandler véleménye, hogy a Nyugat részéről a kisebbségi jogok hangsúlyozása újratemeti a Kelet és a Nyugat közötti határvonalat a Nyugat morális felsőbbrendűségének látszatával és a Kelet démonizálásával.¹⁴

¹² Wheeler, N.J. (1996).

¹³ Deacon, B. (2000), p. 15.

¹⁴ Chandler, D. (1996). - Ld: Deacon, B. (2000), p. 15.

K. Tomasevski szerint az a nyugati segélypolitikát alátámasztó feltevés, hogy ti. a gazdasági és a politikai liberalizációnak együtt kell járnia, szükségképpen aláássa az emberi jogok érvényre jutásának lehetőségét azáltal, hogy miközben politikai jogosítványokat kíván biztosítani, egyszerűen megfosztja az érintetteket a gazdasági lehetőségektől (vagyis – ahogy ő fogalmaz – „a politikai feljogosítást a gazdasági képességtől való megfosztással kombinálja”), és elszegényítve az államot végül is megakadályozza abban, hogy eleget tegyen emberjogi kötelezettségeinek. „Ha egy kormány képtelen úgy bevételre szert tenni, hogy megfeleljen emberjogi kötelezettségeinek, az emberi jogok garanciái illuzórikussá válnak” – állapítja meg.¹⁵

Nyilvánvaló, hogy a demokratikus jogok érvényesíthetősége a gazdasági körülményektől is függ, és az sem vonható kétségbe, hogy a különböző kultúrákban és az eltérő hagyományok alapján az általános „emberi jogok” értelmezései sem azonosak. Az ezekre való hivatkozások azonban éppúgy manipulálhatók és apologetikus célokra használhatók, mint ahogy a „*képmutató moralizálás*” érvei.¹⁶

¹⁵ Tomasevski, K. (1997), p. 240. - Idézi Deacon, B. (2000), p. 15.

¹⁶ Deacon megjegyzi: „... úgy lehet tehát érvelni, hogy a 'nemzetközi közösség' stratégiája az univerzális emberi jogok érvényesítése volt, miközben ugyanakkor visszautasította azt, hogy újraelosznak megfelelő erőforrásokat, elvéve azoktól a kormányzatoktól, amelyeknek van, azok javára, amelyeknek nincs. Ez a képmutatás oda vezetett, hogy a progresszív hangok Délen és Keleten még az északi és nyugati szociáldemokraták érveit is – akik pedig támogatnának egy ilyen szükséges újraelosztást – figyelmen kívül hagyták, mint olyanokat, amelyek pusztán a szociális jogok új morális öltözékét viselő nyugati szabadpiaci imperializmus megnyilvánulásai. Megfordítva, Délen és Keleten egyesek részéről a kulturális másság védelme elkerülhetetlenül odavezet, hogy felhagyunk a társadalmi haladás egy globálisan elfogadott formájának érvekre támaszkodó keresésével.” – Deacon, B. (2000), p. 15.

Az persze aligha vitatható, hogy az általános emberi jogok globalizálódása, a politikai demokrácia és a szociális védelem, illetve biztonság, valamint a munkajog követelményeinek egyetemlegessé válása terén tett minden lépés nagy előrehaladásnak számít, és a globalizáció kedvező hatásainak egyik fontos megnyilvánulása. Mindezekon túlmenően a globalizációnak, illetve az azt felgyorsító információs technológiai forradalomnak azt a ma még kiszámíthatatlan hatását is indokolt figyelembe venni, amely az *interaktív kommunikáció* lehetőségeinek szinte korlátlan kitágítása révén új perspektívákat nyit meg a *közvetlen demokrácia* – mind nemzeteken belüli, mind világszintű – kifejlődése előtt. Persze csak az anyagi feltételektől függően, de elvileg a világ minden polgára számára megteremtheti a közvetlen részvétel lehetőségét a közös ügyekkel kapcsolatos döntéshozatalban.

(5) A globalizálódó terrorizmus napjaiban és az arra adott, jobbára hagyományos, egyetlen központból kezdeményezett és vezérelt katonai válaszok körülményei között a világtársadalom számára alighanem *sorsdöntő kérdés*: milyen lesz az új világrend?

(a) Továbbra is kizárja-e a tudományos, technikai, gazdasági és politikai fejlődés eredményeinek élvezetéből a világ népességének túlnyomó többségét? Vagy reformok és kompromisszumok révén biztosítja majd az erőforrások és a jövedelmek rendszeres és megfelelő (nem a segélyezés mesterséges eszközével, hanem adóztatással és beruházási ösztönzőkkel szabályozott) nemzetközi újraelosztását, a *fejlődés egyenlő lehetőségét* és egyfajta, a fejlett országokéhoz hasonló, *világméretű jóléti rendszer* kialakulását?

(b) A jövőben is a gazdasági és katonai hatalom (mindinkább kétes biztonságot élvező és teremtő) centrumának uralmára, világszerte közvetlenül vagy közvetve (a

nemzetközi szervezeteken keresztül) érvényesített befolyására épül-e? Vagy a világtársadalom egészének (ma még nem létező) *demokratikus képviselőjére*, a világ minden polgárának a maga érdekei kifejezésében, képviseltetésében és az őt is érintő ügyekre vonatkozó döntéshozatalban való részvételi lehetőségére támaszkodik?

(c) Megőrzi-e a második világháború után kialakított és azóta csak részben módosult nemzetközi gazdasági rendnek az állami képviselet elvére és egyes államok vétőjogára (vagy súlyozott szavazati erejére) épülő, sok tekintetben elavult intézményrendszerét és szabályait? Vagy lehetőséget teremt arra, hogy a világ civil társadalma kifejlessze országhatárokat átívelő önszerveződését és szervezeteinek valóságos *globális intézményekben* való arányos képviseletét.

(d) Az emberi jogokra hivatkozva továbbra is csupán az *állampolgári és személyiségi jogok* tiszteletben tartását követeli-e meg a nyugati civilizáció értelmezésének megfelelően? Vagy lehetővé teszi az emberi társadalom minden tagját nemzeti, etnikai, vallási, állampolgári és egyéb hovatartozásától függetlenül megillető *valóságos emberi jogok* tiszteletben tartását (például nemcsak a kivándorlás, hanem a bevándorlás és munkavállalás jogát is)?

(e) Fenntartja-e (a fejlett piacgazdaságoktól eltérően) a világgazdaság széttagolt, dezintegrált munkaerőpiacát, a munkaerő mobilitásának korlátait, ezáltal a nemzeti bérszínvonalakban fennálló hatalmas különbségeket? Vagy inkább megteremti (a szabad munkaerőáramlás és nem utolsósorban a távfoglalkoztatás terjedése révén) a *munkaerő integrált világgpiacát*, az azonos munkaerőkategóriák bérszínvonalának kiegyenlítését?

(f) Tovább erősíti-e a nacionalista önelégültség, a vallási fanatizmus, az önhietség, a morális képmutatás, a kettős normák alkalmazása, a különállás, a kirekesztés és az ide-

gennel való szembenállás, gyanakvás szellemét? Vagy általános normává teszi a megértés és tolerancia szellemét, az emberi *kultúra és civilizáció* (éppen sokféleségéből adódó) *egyetemlegességét*?

*

A tragikus esemény tanulságainak levonása nemcsak a belbiztonsági és katonapolitikának parancsoló feladat, hanem a *társadalomtudományok művelői*, nem utolsósorban a közgazdászok számára is. Ideje lenne végre a standard, jobbára amerikai tankönyvekben, illetve az azok hatását tükröző tananyagokban szereplő naiv tételeket szembesíteni a létező társadalmak és a világgazdaság *valóságával*, és annak megfelelően értékelni. A szépen felrajzolt diagrammokkal ábrázolt, egzaktnak tűnő matematikai formulákba öltöztetett teorémák ugyanis a tökéletes piac működéséről, az erőforrások racionális, a jövedelmek igazságos elosztásáról, a gazdasági cselekvések piaci jelzések által történő koordinálásáról szólnak. Továbbá harmonikus világgazdaságról, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatokról, egyenlő partnerekről, a tényezőárak és végső soron a nemzeti jövedelmek szabadkereskedelem és/vagy szabad tőkeáramlás hatására bekövetkező *kiegyenlítéséről*. Automatikus egyensúlyi mechanizmusokról, unilineáris fejlődési útról, a gazdasági növekedés természetes, egymásra épülő és minden ország számára azonos *szakaszairól* stb. szólnak. Mindezt látványosan cáfolja a valóság.

Egyszersmind ideje lenne a *mainstream*-nek nevezett irányzatot csak mint egyik elméleti irányzatot kezelni, nem pedig egyedül helyesnek tartott elméletként (miként a múltban a marxizmus-leninizmust), és a tételeire sem kritikátlanul tekinteni, mintha valamiféle hittételek lennének.

A társadalmakon belüli és a társadalmak közötti konfliktusok gazdasági alapjának, illetve hátterének feltárása – bármennyire is

aktuálisá tették az események – nem feltétlenül kíván új elméleteket vagy új *paradigmákat*, ahogy ezt nagyobb megrázkódtatások idején sokan tekintik megoldásnak. „Csak” azt kívánja meg, hogy minden elméletet annak tekintsünk, ami: absztrakciókra, leegyszerűsítő premisszákra épített koncepciónak, amely legfeljebb megközelítési módot, elemzési szempontot adhat a valóság vizsgálatához. Vagy csupán azt az óhajt fejezi ki, hogy milyen irányban, milyen ideálisnak mondható állapot felé kellene változtatni a valóságot.

A hazai egyetemi közgazdászképzés 70. évfordulója alkalmából rendezett konferencia plenáris ülésén előadásomban annak a reményemnek adtam kifejezést, hogy a 21. század az „Új felvilágosodás” évszázada lesz. Mégpedig abban az értelemben, hogy amíg a francia felvilágosodás nemcsak racionális

kételyeket támasztott az emberek vallását, hitét uraló és kihasználó hatalmakkal szemben, hanem általában is harcolt a vallási és a világi ügyek elválasztásáért, a hit és a tudomány világának egymástól való függetlenségeért, addig az *Új felvilágosodás* megszabadítja a tudományt attól, hogy tételeit ideológiákká torzítva, manipulált politikai célokra használják fel. Ehhez azt is hozzáteszem, hogy egyszersmind remélhetőleg lehetetlenné teszi majd azt is, hogy az emberek és népek közötti békét, szeretetet hirdető, az emberi viszonyok jobbítására létrejött vallások bármelyikét gyűlölködés, háborúskodás szítására, terrorcselekmények, bosszúhadjáratok igazolására használják fel, és hogy a globalizáció veszélyeire és a „nemzet védelmére” hivatkozva nacionalisták demagógiával keltsenek gyűlöletet az etnikai és vallási kisebbségek, illetve a bevándorlók ellen.

IRODALOM

- Boyer, R. - Drache, D. eds. (1996), *States Against Markets: The Limits of Globalization*. Routledge, London
- Chandler, D. (1996), The Internationalization of Minority Rights Protection in East Europe: An Example of How the Globalization Thesis Recreates the East/West Divide, paper presented at the *Annual Conference of the UK Political Studies Association*, Manchester, March
- Deacon, B. (1999), Towards a Socially Responsible Globalization: International Actors and Discourses, *GASPP Occasional Paper*, No. 1. Stakes, Helsinki
- Deacon, B. (2000), Globalization and Social Policy, *UNRISD Occasional Paper*, No. 5. Geneva
- Drucker, P. (1986), The changed world economy, *Foreign Affairs*, Vol. 64. pp. 768-791.
- Hirst, P. - Thompson, G. (1992), The problem of 'globalization': international economic relations, national economic management and the formation of trading blocs, *Economy and Society*, Vol. 24, pp. 408-442.
- Khor, M. (1998), The WTO and the South: Implications and Recent Developments, *Third World Network Briefing Paper*, Penang, Malaysia
- Ohmae, K. (1995), *The End of the Nation State: The Rise of Regional Economies*. Free Press, New York
- Parker, B. (1998), *Globalization and Business Practice. Managing Across Boundaries*. SAGE Publ. London and Thousand Oaks
- Pieterse, J. N. (1995), Globalization as hybridization, in: Featherstone, M. - Lash, S. - Robertson, R. eds. (1995), *Global modernities*. SAGE publ., London. pp. 45-68.
- Porter, M. E. (1990), *The Competitive Advantage of Nations*. Macmillan, London
- Reich, R. B. (1991), *The Work of Nations*. Alfred A. Knopf, New York
- Rowthorn, R. - Kozul-Wright, R. (1998), Globalization and Economic Convergence: An Assessment, *UNCTAD Discussion Papers*, No. 131. February. UNCTAD, Geneva
- Tomasevski, K. (1997), *Between Sanctions and Elections: Aid Donors and their Human Rights Performance*. Pinter, London
- Wheeler, N. J. (1996), Guardian angel or global gangster: A review of the ethical claims of international society, *Political Studies*, No. 19, pp. 123-35.